

**ZNAČAJ JEZIČKE DJELATNOSTI ČITANJA
ZA RAZVOJ GOVORA**

**THE IMPORTANCE OF THE LINGUISTIC ACTIVITY OF
READING FOR THE DEVELOPMENT OF SPEECH**

Mirela Omerović

Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

SAŽETAK

Čitanje je složena jezička djelatnost koja uključuje fiziološku i komunikacijsku djelatnost čovjeka. Fiziološki aspekt procesa čitanja ostvaruje se radom govornih organa uz sudjelovanje organa vida i uz poticaje iz kore velikog mozga, dok se komunikacijski aspekt odnosi na prijenos obavijesti gdje čitalac šalje poruku drugima i sebi. Mnogi autori navode kako je čitanje jedan od najvažnijih izuma ljudskog roda, te da je evolucija čitanja i pojedinca i ljudske vrste neposredno povezana s intelektualnom evolucijom čovjeka općenito i da potiče razvoj cjelovite ličnosti. Čovjekova se posebnost u odnosu na sva druga bića ogleda u tome što posjeduje urođenu sposobnost usvajanja složenih jezičkih struktura iz okoline. Ovaj rad ima za cilj ukazati na značaj jezičke djelatnosti čitanja za razvoj govora kod djece osnovnoškolskog uzrasta, te ponuditi korisne modele za unapređivanje procesa čitanja i razvoj vokabulara kod učenika osnovne škole. U razvoju govora kod učenika mlađeg školskog uzrasta važno je voditi računa i o fiziološkom i o komunikacijskom aspektu procesa čitanja, a kad se postigne automatizacija tog procesa, jedan je od ključnih faktora za uspješan razvoj govora unapređenje leksičke kompetencije, utemeljene na različitim leksičko-semantičkim odnosima unutar leksičkog korpusa određenog jezika, proširivanje i produbljivanje vokabulara i njegovo mjesto u razvoju čitalačke pismenosti i čitateljske sposobnosti. To su veoma značajni lingvistički faktori za unapređenje govora kod učenika kao govornika u razvoju.

Ključne riječi: jezička djelatnost čitanja, razvoj govora, leksička kompetencija, razvoj vokabulara, leksičko-semantički odnosi.

ABSTRACT

Reading is a complex language activity that includes the physiological and communicative activity of a person. The physiological aspect of the reading process is realized by the work of the speech organs with the participation of the organs of sight and with the stimuli from the cortex of the cerebrum. The communication aspect refers to the transmission of information where the reader sends a message to others and to themselves. Many authors state that reading is one of the most important inventions of the human race, and that the evolution of reading both for the individual person and the human species is directly related to the intellectual evolution of human being in general and that it promotes the development of a complete personality. The uniqueness of a human being in relation to all other beings is reflected in the fact that humans possess an innate ability to adopt complex linguistic structures from the environment. The aim of this paper is to point out the importance of the linguistic activity of reading for the development of speech in children of primary school age, and to offer useful models for improving the reading process and voca-

bulary development in primary school students. It is important to take into account both the physiological and communicative aspects of the reading process in the development of speech in children of younger school age. When the automation of that process is achieved, one of the basic factors for successful speech development is the improvement of lexical competence, based on various lexical-semantic relations within the lexical corpus of a specific language, and expanding and deepening the vocabulary and its place in the development of reading literacy and reading ability. These are very important linguistic factors for the improvement of speech in students as developing speakers.

Key words: language activity of reading, development of speech, lexical competence, vocabulary development, lexical-semantic relations.

UVOD

Jezička je djelatnost jedan od oblika ukupne čovjekove komunikacijske prakse, čovjekova djelovanja u vanjezičkom svijetu kao društvenoga bića. To je u cjelini društveni fenomen čija stalna dinamika obilježava sve društvene skupine budući da ljudi u međusobnim relacijama zadovoljavaju različite društvene potrebe. Jezička se djelatnost kao sveukupnost govorne prakse temelji na usvajanju i poticanju psiholingvističkih djelatnosti: aktivnog slušanja, razumijevanja, produktivnoga govorenja, čitanja i pisanja, te se u skladu s tim izdvajaju četiri vrste jezičkih djelatnosti – *slušanje, govorenje, čitanje i pisanje* kao oblici jezičkog izražavanja (Pavličević-Franić 2005, 2011, Težak 1996). U predškolskom razdoblju put u jezičku komunikaciju kreće od slušanja preko razumijevanja do produktivnog govorenja, dok se u procesu institucionalnog poučavanja taj put nastavlja usmjeravanjem na čitanje i pisanje, što je uvijek praćeno aktivnim slušanjem, razumijevanjem i govorenjem. Na toj se osnovici razvija jezička komunikacija, a interakcijski okvir u kojem se dijete nalazi utječe na njegov kognitivni i psihosocijalni razvoj te lični odnos prema jeziku kao pojavi.

Razvoj dječijeg govora započinje još i prije samog izgovora prve riječi. Naime, proces maturacije ili sazrijevanja u jezičkom razvoju⁷ dijeli se na dva razdoblja: *predlingvističko* (*predjezičko*) i *lingvističko* (*jezičko*). Predlingvističko razdoblje započinje od prvog krika novorođenčeta i traje okvirno do prve godine života, kad se pored razmjene emocionalnih značenja počinje ostvarivati i razmjena tzv. kognitivnih značenja, tj. onih koja nisu više isključivo vezana za stanje djeteta, nego i za okolinu, odnose u njoj te razumijevanje tih odnosa. Takva se razmjena ostvaruje u praktičnoj situacijskoj komunikaciji djeteta i odraslih govornika, a osobito je snažna u drugoj godini života (Stančić – Ljubešić 1994: 194). Lingvističko razdoblje načelno traje od napunjene

7 Usp. o tome Pavličević-Franić (2005: 42–45), Stančić – Ljubešić (1994), Prebeg-Vilke (1990), Tomasello (2000), Wood (1995) itd.

jedne godine života do razdoblja od oko tri ili tri i po godine, kad se s krajem tzv. lokutinarnog razvojnog stadija završava ovladavanje fonemskim sistemom, gotovo svim vrstama gramatičkih oblika, temeljnom rečeničnom strukturom i dovoljnim rječničkim fondom za uspješnu svakodnevnu komunikaciju s okolinom, te se smatra da je do četvrte godine života u prosjeku kod većine djece usvojena osnova mater-njeg jezika, odnosno prvog jezika komunikacije. Međutim, i nakon ovog razdoblja govorno-jezički razvoj se nastavlja. Jezik se usvaja, uči i razvija gotovo cijeli život, a u institucionalnoj jezičkoj naobrazbi taj je proces iznimno aktivan, složen i slojevit.

Osnovne jezičke djelatnosti

U procesu verbalne komunikacije osnovne jezičke djelatnosti slušanja, govorenja, čitanja i pisanja provode se s ciljem ostvarenja što uspješnijeg prijenosa poruke od govornika do slušaoca. Za uspješno verbalno sporazumijevanje potrebno je usvajati određena jezička znanja, razvijati i usavršavati i jezičke i vanjezičke vještine i sposobnosti za funkcionalno međudjelovanje. Visok stupanj upotrebnosti usvojenosti osnovnih jezičkih djelatnosti omogućava efikasnu komunikaciju u svim područjima ljudskog djelovanja.

Slušanje je prva jezička djelatnost koja podrazumijeva ulazak u komunikaciju i početak govorno-jezičkog razvoja djeteta, nakon čega oponašanjem, ponavljanjem i razumijevanjem odraslih govornika dijete počinje govoriti. „Slušanje je vrsta *receptivne čovjekove sposobnosti (sposobnosti primanja) koja omogućuje usvajanje fonetsko-fonološkoga sustava nekoga jezika, dakle usvajanje fonema, prozodema i intonema*“ (Pavličević-Franić 2005: 92). To je spontana djelatnost koja je nužna za jezički razvoj i usvajanje najprije jezičke djelatnosti govorenja, a potom i čitanja i pisanja u školskoj dobi.

Govorenje se najčešće smatra temeljnom i najznačajnijom jezičkom djelatnošću budući da predstavlja primarni oblik sporazumijevanja, tj. uspostavljanja i ostvarivanja verbalne komunikacije. To je zvučna realizacija određenog jezika i temelji se na općeljudskoj sposobnosti glasanja, odnosno proizvodnje govorno-akustičkih elemenata i njihova povezivanja u više i složenije jedinice. Govorenje se definira kao vrsta „*proizvodne (produktivne) jezične djelatnosti kojom se leksičkim, gramatičkim, fonološkim i prozodijskim sredstvima nekoga jezika prenosi usmena poruka u procesu jezičnoga sporazumijevanja*“ (Pavličević-Franić 2005: 94–97). Govor je konkretna, pojedinačna realizacija jedinica jezičkog sistema, odnosno zvučna materijalizacija apstraktnog sistema jezičkih znakova, čije su najvažnije odlike individualnost, jedinstvenost i nepovrljivost. To je urođena čovjekova sposobnost temeljna za razvoj svih komunikacijskih sposobnosti i jedna od temeljnih ljudskih funkcija (Wolf 2019: 29). Usvaja se od najranije dječije dobi, na početku lingvističke razvojne faze u komunikaciji. Pretpostavlja najprije organsko-fizičku sposobnost svakog zdravog čovjeka, ali da bi se razvila u jezičku djelatnost kojom se ostvaruje uspješna verbalna komunikacija, potrebno je imati isti jezički kod sa sagovornikom, odnosno poznavati jezička pravi-

la i norme određenog jezika na kojem se komunicira. Pritom je važno istovremeno razvijati sposobnost slušanja i usavršavati različite vrste slušanja budući da slušanje prethodi govorenju, a obje se te djelatnosti usvajaju spontano, bez velikog napora i uz izloženost svakodnevnim situacijskim kontekstima.

Čitanje predstavlja složenu aktivnost „*primanja informacija u pisanome obliku koja ovisi o nekoliko sposobnosti i vještina što se postupno razvijaju... Proces čitanja može se promatrati dvojako: kao vještina (primanje i odašiljanje poruka u priopćavanju); kao sposobnost (interpretativno čitanje kao nadgradnja kojoj prethodi savladavanje vještine čitanja)*“. Vještina čitanja podrazumijeva fiziološki proces „koji se odvija zahva-ljujući procesima u kori velikog mozga ili korteksu, gdje je smješten centar za čitanje. Uz pomoć živaca živčanoga sustava, centar za čitanje povezuje se s nizom drugih senzo-motornih centara, npr. za vid, sluh, govor, pokretanje glave, koji su također potrebni za uspješno usvajanje vještine čitanja i ovladavanje tehnikom čitanja“ (Pavličević-Franić 2005: 97).

Jezička djelatnost **pisanja**, uz čitanje, određuje se kao jezička vještina budući da se razvija učenjem i svjesnim uvježbavanjem (Jelaska 2005). Steže se ulaganjem svjesnog napora i truda, a temelji se na ovladavanju određenim znanjem, tj. na pismenosti koja podrazumijeva ovladavanje sistemom „*grafičkih znakova i pravilima njihova kombiniranja*“ (Kovačević 2000: 7). Pisanje je rezultat „*ljudske potrebe za izražavanjem (od izražavanja elementarnih komunikacijskih potreba, do izražavanja složenijih misli i osjećaja)*“; ono proizlazi „*iz potrebe da se komunikacija među ljudima ostvari i u uvjetima njihove fizičke (bilo prostorne, bilo vremenske) odvojenosti*“ (Kovačević 2000).⁸ Pisanje se definira kao „*složena produktivna djelatnost koja ponajprije zahtijeva poznavanje slovnoga sustava te usvajanje gramatičko-pravopisnih pravila i normi nekoga jezika*“, pri čemu je osobito važno poznavati pravila stilističke i tekstualne norme, načela tekstovnoga ustrojstva i vrste tekstova. To je jezička djelatnost koja najprije uključuje primanje jezičkog sadržaja čulom vida ili sluha, zatim psihičku aktivnost, tj. „*kognitivne sposobnosti pojedinca da fonijsku stranu jezika prenese u grafemsku*“ te napokon fizičku aktivnost (motoričku, auditivnu i vizuelnu) (Pavličević-Franić (2005: 98–99). Prije pisanja, dakle, potrebno je razumjeti jezički sadržaj i znati ga preoblikovati u grafičke simbole, a za to je nužno poznavati grafijski sistem i gramatičko-pravopisna pravila određenog jezika kojim se služimo.

Jezički je razvoj djeteta u školskom uzrastu utemeljen na dvama istodobnim procesima – i na učenju i na usvajanju jezika, što traje do završetka faze konkretnih operacija i ulaskom u fazu apstraktnih operacija, kad se jezički razvoj temelji samo na institucionalnom i vaninstitucionalnom učenju jezika (Aladrović Slovaček 2019: 67, 71). Usavršavaju se vještine čitanja i pisanja koje predstavljaju dio govornog razvoja, a u dvostrukom su odnosu prema usvajanju govora budući da je određeni stupanj

⁸ Usp. i Glovacki-Bernardi (2004: 50).

razvoja govora pretpostavka za njihovo usvajanje, dok su istovremeno važan faktor u procesu govornog i kognitivnog razvoja djeteta (Stančić – Ljubešić 1994: 277, Češi – Ivančić 2019: 33).

Čitanje kao složena jezička djelatnost i kao vještina

Jezička djelatnost čitanja višeslojna je aktivnost i vrlo složen proces obrade podataka koji uključuje jednostavnu obradu kao *tehniku čitanja* i više procese obrade kao *razumijevanje pročitanoga* – onoga što je pisac sačinio u pisanom obliku i što i čitalac i pisac prepoznaju kao zajedničko budući da se služe istim kodom. Govoreći o neuroplastičnosti ljudskog mozga i njenoj iznimnoj važnosti za razumijevanje naših kognitivnih potencijala (čime se u posljednjih tridesetak godina naročito bave neurolingvistika i psiholingvistika), Peti-Stantić (2022: 46–49) navodi kako je čitanje jedan od najvažnijih izuma ljudskog roda, dodajući da je evolucija čitanja kao sposobnosti ljudske vrste i evolucija čitanja svakog pojedinca neposredno povezana s intelektualnom evolucijom na obje razine te da potiče razvoj cjelovite ličnosti. Pozivajući se na Maryanne Wolf (2008), Peti-Stantić (2022: 46–47) ističe kako je čitanje utemeljeno na izvanrednoj sposobnosti ljudskog mozga za uspostavljanje novih struktura na osnovu već postojećih. Navodi da „[u] osnovi tog procesa uspostavljanja novih veza leži sposobnost našega mozga da se oblikuje na temelju iskustva“, što se naziva *neuroplastičnošću*. Ljudski je mozak „s vremenom evoluirao i postao sposoban vizualnu identifikaciju predmeta preraditi u sposobnost čitanja znakova potrebnih za dešifriranje slova, riječi i značenja za koja te riječi stoje“. No i neuroplastičnost mozga, naglašava Peti-Stantić, ima svoja ograničenja jer „u mozgu neprestano dolazi do tenzije između programirane sposobnosti traženja korelacija između ulaznih osjetilnih podataka i pohranjivanja veza koje proizlaze iz tih podataka s jedne i automatizacije procesa s druge strane“. Stoga je ponavljanje „ključno za učvršćivanje veza i za stvaranje potencijala nužnih za automatizaciju“ (Peti-Stantić 2022; usp. i Dehaene 2013, Wolf 2019).

S. Dehaene (2013) ističe da je ljudska sposobnost učenja čitanja s neuralnog aspekta povezana s postojanjem predadaptacije primatske donje temporalne kore mozga. Čitanje je omogućeno sposobnošću našeg vidnog sistema da provodi operacije bliske onima koje su nužne za prepoznavanje riječi s obzirom da je „obdaren malom dozom plastičnosti koja mu omogućava da uči nove oblike“. Tokom školovanja dio tog sistema preustrojava se „u prilično dobru spravu za invarijantno prepoznavanje slova i riječi“ (2013: 171). Pritom govori o neuronskom „recikliranju“ koje povezuje s univerzalnim obilježjima sistema pisanja dodjeljujući mu obilježje „zlatnog reza sustava pisanja“ (Dehaene 2013: 202; usp. Peti-Stantić 2022: 51). Arhitektura ljudskog mozga ograničava način na koji čitamo. Naime, svi sistemi pisanja imaju mnogo zajedničkih obilježja koja upućuju na to da se u „našoj kori mozga kodiraju vizualne informacije“, što znači da se „kora mozga nije razvila specifično za čitanje. Čitanje se zapravo razvilo prema kori mozga“ (Dehaene 2013: 197).

Ljudi nisu rođeni za čitanje. Ovladavanje pismenošću jedno je od najvažnijih epigenetskih postignuća *Homo sapiensa*. Čin savladavanja čitanja dodao je sasvim nov sklop repertoaru našeg ljudskog mozga. Dugi razvojni proces ovladavanja dubinskim i temeljitim čitanjem promijenio je samu strukturu veza u tom sklopu, stvarajući nove puteve u mozgu, što je dovelo do promjene ljudske misli (Wolf 2019: 12). Neuroplastičnost mozga u temelju je „gotovo svega što je zanimljivo u vezi s čitanjem – od oblikovanja novih sklopova pomoću povezivanja starih dijelova do recikliranja postojećih neurona ili dodavanja novih složenih grana sklopovima tijekom određenog vremena“, zbog čega je „sklop čitateljskog mozga inherentno prilagodljiv“ (Wolf 2019: 30).

Čitanje je, s jedne strane, „fiziološka djelatnost koja se ostvaruje radom govornih organa uz sudjelovanje organa vida, uz poticaje iz kore velikoga mozga, i uz preduvjet poznavanja slovnoga jezičnoga sustava“, dok je s druge strane i *komunikacijska djelatnost* budući da se realizira kao jedan od mogućih načina prijenosa obavijesti gdje govornik čitalac šalje poruku drugima i sebi (Pavličević-Franić 2005: 97–98). Dok se slušanje i govorenje smatraju spontanim jezičkim djelatnostima s obzirom na to da se ovladavanje njima događa spontano, bez posebne pouke, te se određuju i pojmom jezičkih sposobnosti (Jelaska 2005, Peti-Stantić 2022), čitanje i pisanje smatraju se jezičkim djelatnostima (vještinama) koje je potrebno naučiti. One se razvijaju svjesnim učenjem i uvježbavanjem, najčešće u posebno oblikovanoj nastavnoj sredini, i za njih su potrebni svjestan napor, trud te pažljivo osmišljene okolnosti.

U osnovi se učenje čitanja sastoji od povezivanja jezičkog sistema i sistema za prepoznavanje predmeta. Na tome se temelji i razvoj apstraktnog mišljenja, te se proces učenja odvija u trima osnovnim fazama: *slikovnoj* – u kojoj djeca znaju prepoznati nekoliko riječi u cjelini, *fonološkoj* – gdje je najvažnije ostvarivanje fonološke svjesnosti, odnosno sposobnosti povezivanja izgovorenih glasova s prepoznavanjem fonema, te *ortografskoj* – gdje dolazi do automatizacije prepoznavanja riječi. Neurolingvistička istraživanja pokazuju kako navedene faze „prate promjene neuralne organizacije i strukture mozga dok učimo čitati“ i kako se „aktivacija područja lijeve hemisfere proporcionalno povećava s povećanjem fonemske svjesnosti“, a neki pokazatelji upućuju čak i na „bitne anatomske i funkcionalne razlike koje se mogu povezati samo s varijablom pismenosti“. Čitanje je tako jedinstvena sposobnost svojstvena ljudskom rodu koja mozak organizira na poseban način, pri čemu se „smanjuje količina zalihosti te se dorađuju i učvršćuju veze koje omogućuju specijalizaciju pojedinih područja“ (Peti-Stantić 2022: 51–52; usp. i Dehaene 2013, Wolf 2019).

Čitanje je kognitivna aktivnost utemeljena na nizu psiholoških procesa koja započinje percepcijom, nakon čega slijede složenije misaone aktivnosti – analiza, sinteza, komparacija, logičko zaključivanje, pamćenje i na kraju razumijevanje poruke i smisla pročitaneog teksta. Pritom je od suštinskog značaja tzv. abecedno načelo, odnosno uspostavljanje povezanosti glasa i slova, što je u početnom čitanju koje se odnosi na

dekodiranje slova osobito važan faktor. Čitanje se ostvaruje korištenjem čula vida ali i sluha, budući da se istovremeno odvijaju procesi obrade slušnih i vidnih reprezentacija materijala koji se čita. Ostvaruje se kao čitanje naglas i čitanje „u sebi“. Tokom vježbanja tehnike čitanja dekodiraju se jezički sadržaji na nivou automatizacije, a pritom se kontinuirano odvijaju procesi razumijevanja značenja riječi, rečenica i cjeline teksta, te se postepeno razvija automatizirano čitanje (Visinko 2014: 74) da bi ono na kraju mjesto ustupilo procesu traženja, pronalaženja i zapamćivanja smisla i sadržaja cjelovitog teksta (Čudina-Obradović 2008: 18–19, Wolf 2019: 31). Tako se dolazi do čitanja s razumijevanjem i dubinskog čitanja.

Čitanje s razumijevanjem predstavlja čitanje teksta s ciljem razumijevanja onoga što u njemu piše, čitanje kojim se nastoji proniknuti prije svega u *doslovn*a, a onda na višim razinama razumijevanja i u *prenesena* značenja riječi, rečenica i cijelog teksta. To je sposobnost čitanja i razumijevanja značenja teksta te integracije takvog značenja s dotadašnjim čitalačkim znanjem, što predstavlja „ključ razvijanja složene sposobnosti čitanja s razumijevanjem“ (Peti-Stantić 2022: 96). Pritom se može govoriti o procesiranju teksta, koje se zasniva na dovoljno dubokom znanju o svijetu i dovoljno dubokom i širokom znanju vokabulara, tj. razumijevanju značenja brojnih riječi i mogućnostima njihova povezivanja (Wolf 2008). Važno je istaknuti da čitalac, ukoliko „ne automatizira potpuno integraciju riječi ili ako su mu značenja mnogih riječi u tekstu nepoznata, ne može postići onu razinu tečnosti u procesiranju pročitanog koja je nužna za udublјivanje u tekst i istinsko čitanje s razumijevanjem“. Stoga je za savladavanje osnova čitalačke pismenosti nužno uspostaviti fonološku svjesnost i razviti sposobnost dekodiranja znakova. Koraci koji vode čitanju s razumijevanjem su: (1) bogato, automatizirano i integrirano raspoznavanje glasova u riječima, (2) raspoznavanje znakova za glasove, (3) raspoznavanje brojnih značenja riječi i (4) ulančavanje riječi u rečenice i rečenica u tekst. Pritom je važno osposobljavati se za proces razumijevanja značenja riječi u određenim kontekstima i sposobnost povezivanja riječi u određene kolokacijske veze. Za uspješno čitanje s razumijevanjem „nužno je osposobiti se i za uočavanje strukture odlomka i teksta te za identifikaciju antecedenata i referenata, to jest nužno je biti sposoban zaključivati o sadržajnim odnosima u tekstu“ (Peti-Stantić 2022: 96). Uz to je važno osposoblјavanje za prepoznavanje stilskih sredstava, propozicijskih struktura, funkcionalnih stilova kojima određeni tekstovi pripadaju, potom osposoblјavanje za razumijevanje kontekstualnih situacija, što je naročito važno u razvoju pragmatičke kompetencije govornika. Bit čitanja s razumijevanjem jeste „u *nadograđivanju i ulančavanju znanja koje tek na taj način može postati trajno dobro pohranjeno u dugoročnom pamćenju*“ (Peti-Stantić 2022: 103).

Dubinsko čitanje povezuje se s brojnim procesima utemeljenim na razumijevanju teksta na psiholingvističkoj i neurolingvističkoj razini, kao što su “konceptualno proširenje, utjelovljena kognicija, inferencijalno, referencijalno i pragmatičko procesiranje te uvid u cjelinu strukture djela” (Wolf 2008, 2019: 133–139, Peti-Stantić 2022). „U srcu

dubinskoga čitanja i spoznajnog razvoja leži primarno ljudska sposobnost koja djeci omogućava da koriste ono što već znaju kako bi usporedila i razumjela nove informacije kojima onda grade pojmovno sve bogatije znanje o svijetu“ (Wolf 2019: 133). Dubinsko je čitanje aktivan proces promišljenog i laganog čitanja s ciljem povećavanja razumijevanja pročitano i uživanja u tekstu. Predstavlja sposobnost konceptualnog razumijevanja teksta, dakle, razumijevanja iznad osnovne činjeničnosti. „Takvo je čitanje posljedica čitateljeve sposobnosti razmišljanja onkraj teksta i objedinjavanja autorovih namjera i vlastitoga prethodnoga znanja i stajališta“, te se ostvaruje kao propitivanje mogućnosti refleksije (Peti-Stantić 2022: 124–143). Dubinsko čitanje podrazumijeva uporedno ostvarivanje triju procesa: (1) inicijalnih, (2) metakognitivnih i (3) generativnih (Wolf 2008, 2019). Inicijalni procesi odnose se na zamišljanje situacije i stavljanje u određenu perspektivu, podrazumijevaju aktiviranje našeg znanja o stvarima i pojavama. Za metakognitivne procese karakteristično je analoško mišljenje kao most između znanja o svijetu i sposobnosti zaključivanja – deduktivno razmišljanje i uspostavljanje analogija, a vrhunac je kritička analiza teksta i konteksta. Generativni procesi pretpostavljaju sposobnost uvida u situacije i promišljanje o njima na temelju prosuđivanja i dubinskog uvida u bit pročitano. Svi navedeni procesi u kontekstu dubinskoga čitanja odvijaju se istovremeno i tako izgrađuju značenje teksta (Peti-Stantić 2022: 127–128).

Istraživači su u procesu čitanja izdvojili pet osnovnih stupnjeva: (1) fonološku svjesnost (svijest o fonološkoj segmentaciji govora), (2) grafičku svjesnost (svijest o razlikama između slova i sposobnost njihova diferenciranja), (3) svijest o korespondenciji između grafema i fonema, (4) integraciju grafema u riječi i sposobnost njihova čitanja i (5) svijest o tekstu i poznavanje osnovnih konvencija kao što je smjer čitanja (Lomax–McGee 1987, prema: Peti-Stantić 2022: 176). Kontinuiranim i sistematskim učenjem usavršavaju se i automatiziraju čitačke vještine, a krajnji je cilj otkrivanje značenja cjeline i razumijevanje teksta. Istovremeno se uče i usvajaju pravopisna i gramatička pravila te načela ustrojstva teksta u skladu s uzrastom. Svi su ovi koraci veoma važni za osposobljavanje mladih ljudi za samostalno i kritičko čitanje, a posebno je za razumijevanje složenijih tekstova značajno raspoznavanje brojnih značenja riječi i kreiranje znanja o njima, čime se otvara put ka uspostavljanju generativnosti, razvoju procesa konceptualizacije, jezičkom kreiranju i kritičkom mišljenju u umu i jeziku. Tako se razvijaju složene kognitivne sposobnosti zaključivanja, analize i prožimanja vlastitog iskustva i teksta na razini leksike i na razini znanja.

Modeli za unapređenje procesa čitanja

U nastavnom procesu svih ciklusa učenici se upućuju na samostalno čitanje s ciljem razvijanja i usavršavanja čitalačkih vještina i različitih kompetencija neophodnih za funkcioniranje ljudske jedinice u društvu. U savremenom svijetu čitanje je temeljna čovjekova vještina nužna za njegov socijalni i kulturni razvoj. Razvoj vještina čitanja od naročite je važnosti za opstanak ljudskog roda, njegove kulture i tradicije. Čita-

njem osmišljavamo vlastiti svijet, ono nam „omogućuje razlikovanje čitatelja kao osobe koja odabire i su-stvara tekst od onoga koji tekst gotovo pasivno prima, bez obzira na to putem kojeg medija“ (Peti-Stantić 2022: 58). Stoga se razlikuju i termini čitač i čitalac (čitatelj). Naime, čitač je onaj koji je savladao tehniku dešifriranja slova i njihova povezivanja u riječi, rečenice i značenja. Čitača ima puno, jer danas većina ljudi prima informacije čitanjem. S druge je strane čitalac onaj koji bira tekstove po vlastitom izboru zato što u njima pronalazi intelektualni izazov i izvor zadovoljstva. Njegovo čitanje nije uvjetovano pukim preuzimanjem informacija iz teksta niti je ograničeno na površinsko čitanje, već je utemeljeno na odabiru i procjeni tekstova. Čitalac „uspostavlja svoj neposredovani odnos prema tekstu“, „na osnovi pročitanih tekstova oblikuje mrežu smislova u koju potom uvrštava svaki pročitani tekst“ i ne razmišlja o tome kako je čitanje jedna od najsloženijih ljudskih aktivnosti, nego uživa čitajući. „Čitatelj čitanjem oživljava imaginarne, zamišljene svjetove koje je autor vidio dok je pisao ono što mi potom čitamo. Svaki čitatelj to čini na poseban, samo sebi svojstven način, zato što su svjetovi koji izranjaju iz teksta obogaćeni svijetom svakog od nas“ (Peti-Stantić 2022: 65–68). Čitanjem se razvija vokabular, koji se u psiholingvističkim interpretacijama određuje kao *mentalni leksikon* u kojem su strukturirano pohranjene riječi sa svim relevantnim fonološkim, morfosintaksičkim i drugim bitnim podacima o njima. Zato je u procesu čitanja iznimno važno osvjestiti mjesto takvog spremnika u razvoju čitačke pismenosti i čitateljske sposobnosti (Peti-Stantić 2022: 188–189, Erdeljac 2009, Wolf 2019).

Kao pedagoško-metodička djelatnost čitanje u nastavi služi kao oblik poučavanja nastavnih sadržaja, te ga je potrebno unapređivati provođenjem različitih vježbi kao što su čitanje s razumijevanjem, brzo čitanje, interpretativno čitanje, kreativno čitanje, posredno ili neposredno čitanje. Tako se razvija produktivna govorna djelatnost i potiče djelatnost aktivnog slušanja (Češi – Ivančić 2019). Kao čin interpretacije umjetničkog teksta čitanje se može ostvariti i kao umjetnička djelatnost (Pavličević-Franić 2005: 98). Čitanje se istovremeno određuje kao neurološka sposobnost ljudskih bića, kao vještina koja proizlazi iz specifičnosti pisma, jednog od najznačajnijih civilizacijskih postignuća ljudskog roda, kao pomaknuto, produženo i prošireno sporazumijevanje čovjeka – društvenoga bića i kao spoznaja kulture shvaćene prostorom discipline i prostorom slobode misaonog bića čovjeka sposobnog pojmiti intelektualni napor kao uzbudljiv čin (Peti-Stantić 2022: 60, Wolf 2019).

U odgojno-obrazovnoj praksi govori se o različitim vrstama čitanja ovisno o ciljevima, strategijama učenja i poučavanja te oblicima nastavnoga rada. Pored pojmova početnog, automatiziranog, brzog, interpretativnog, kreativnog čitanja, čitanja s razumijevanjem i dubinskog čitanja, govori se još o usmjerenom čitanju, zatim o čitanju u privatne, obrazovne, profesionalne i javne svrhe, informativnom, rekreativnom, istraživačkom, izbornom, spoznajnom, analitičkom, sintetičkom, problemskom, kritičkom i čitanju po ulogama (Visinko 2014: 74–77). Četiri su osnovne svrhe čitanja: privatna,

obrazovna, profesionalna i javna. Privatna ili lična svrha odnosi se na čitanje da bismo uživali ili ispunili svoje slobodno vrijeme te da bismo zadovoljili svoje praktične i intelektualne potrebe i interese; u tom se kontekstu najčešće govori o rekreativnom čitanju, a ono je uglavnom i slobodno, izborno čitanje. Takvo čitanje može biti i informativno, s ciljem dolaženja do određenih informacija, te istraživačko, s ciljem istraživanja određenih tema. Obrazovna svrha čitanja odnosi se na učenje radi stjecanja i proširivanja znanja, dok je čitanje u profesionalne svrhe određeno poslovnim interesima. Javna svrha čitanja tiče se obavijesti o javnim događajima iz društvenog života ili čitanja određenih dokumenata koji pripadaju toj sferi. Spoznajno se čitanje odnosi na otkrivanje novih spoznaja u tekstu i razumijevanje objektivne stvarnosti uz uključivanje vlastitog iskustva, mišljenja i emocija o pročitanoj sadržaju. Analitičkim čitanjem raščlanjuje se tekst uz traženje odgovora na određena pitanja, dok se sintetičkim čitanjem povezuje ono što je raščlanjeno. Problemsko čitanje uključuje zapažanje i izdvajanje problema u tekstu, dok se kritičko čitanje odnosi na kritička razmišljanja o pročitanim sadržajima. Stvaralačkim čitanjem kreativno „odgovaramo na izraz i sadržaj teksta, katkad smo sposobni stvarati nove tekstove u govornome ili pisanome obliku“ (Visinko 2014: 77, Peti-Stantić 2022).

Razvoj i učvršćivanje leksičke kompetencije

Temeljna je zadaća nastave maternjeg jezika u osnovnoj školi poučavanje *funkcionalne komunikacijske gramatike i razvoja osnovnih jezičkih djelatnosti slušanja, govorenja, čitanja i pisanja*. Proces poučavanja maternjeg jezika i uspješnost nastave jezičkog izražavanja ovise o brojnim faktorima: primjerenosti i psiholingvistički i didaktički prilagođenoj primjeni osnovnih lingvističkih teorija, usvajanju gramatičke, pravopisne, pravogovorne, leksičke i stilističke norme, koje su nužne za uspješnu usmenu i pisanu komunikaciju, razvoju svih vrsta jezičke djelatnosti i osposobljavanju učenika za govorno i pismeno sporazumijevanje u svakodnevnom situacijskim kontekstima, proširivanju i usvajanju **leksičkog korpusa**, tj. **bogaćenju rječnika**, te pretvaranju pasivnoga vokabulara u aktivni, shvatanju funkcije riječi u različitim komunikacijskim situacijama, usvajanju znanja o različitim funkcionalnim stilovima i primjeni određenih jezičkih sredstava u skladu s jezičkim funkcijama (Katnić-Bakaršić 2001), poticanju stvaralačkog i kreativnog izražavanja u skladu s pravilima tekstualnog ustrojstva i tekstne lingvistike, te poticanju kreativnosti i mašte u izražavanju, razvoju kognitivnih i perceptivnih sposobnosti učenika i njihovoj motivaciji, kao i o razvoju procesa logičkog zaključivanja, odnosu prema književnom stvaralaštvu, maternjem jeziku i razvoju vlastitog jezičko-kulturnog identiteta itd. (Pavličević-Franić 2005: 115, Težak 1996: 63, Peti-Stantić 2022, Visinko 2010, 2014).

Za unapređivanje procesa čitanja od osobite je važnosti razvoj i učvršćivanje leksičke kompetencije, odnosno bogaćenje vokabulara. *Leksička kompetencija* odnosi se na dvije važne dimenzije poznavanja leksičkog sistema – obim vokabulara i organizaciju leksike (mreža asocijacija koja postoji među riječima), što čini njene suštinske

karakteristike (Meara 1996, prema: Drljević 2014: 13–14). Bogat vokabular ključna je sastavnica svih jezičkih djelatnosti. Vokabular se u psiholingvističkim interpretacijama određuje kao „mentalni leksikon organiziran u obliku pohrane riječi“ i predstavlja važan spremnik u razvoju čitalačke pismenosti i čitalačke sposobnosti (Dehaene 2013, Erdeljac 2009). Proširivanje vokabulara podrazumijeva učenje izraza i sadržaja novih riječi, njihov pravilan izgovor i pisanje, razumijevanje osnovnih i prenesenih značenja, razumijevanje višeznačnosti i značenjskih odnosa u različitim kontekstima, uočavanje i razumijevanje značenjskih obilježja riječi, upotrebu u tekstovima različitih stilova, kolokacijske veze i pojavnost u terminima, frazama i sl. Znanje se rječnika promatra na trima razinama: na razini razumijevanja riječi (djelimično znanje nasuprot potpunom znanju), na razini površnog i dubinskog znanja i treća je razina sposobnost procjene i upotrebe riječi koja upućuje na receptivno i njemu suprotno produktivno znanje riječi (Henriksen 1999, prema: Visinko 2010: 91). Bogatstvo leksičkog fonda doprinosi lakšem i bržem služenju riječima u produktivnom i reproduktivnom smislu, te olakšava automatizaciju procesa čitanja i kasnije čitanja s razumijevanjem, odnosno dubinskog čitanja, čime se potiču i razvijaju komunikacijska kompetencija i kreativne sposobnosti mladih ljudi. U tom je smislu u nastavi jezičkog izražavanja nužno provoditi različite vrste leksičkih vježbi (Omerović – Potogija 2023), koje predstavljaju važan preduvjet za usavršavanje procesa čitanja u najširem smislu riječi i za stjecanje visoke razine jezičke kulture.

Značaj jezičke djelatnosti čitanja u razvoju čitalačke pismenosti i čitateljske sposobnosti

Uspješno poučavanje bosanskoga jezika u osnovnoj školi zasniva se na stvaranju uvjeta za razvoj i povećanje komunikacijske kompetencije na razini svih idioma maternjeg jezika, a nastava kulture izražavanja ponajprije se temelji na gramatičkim, pravopisnim, leksičkim, pravogovornim i dr. jezičkim sadržajima kao izvorima za širenje i produblivanje vokabulara, primjenu svih jezičkih normi i osposobljavanje učenika za uspješnu pismenu i usmenu komunikaciju u svakodnevnom situacijskim kontekstima. Kad je riječ o razvoju govora kod učenika mlađeg školskog uzrasta, usavršavanje jezičke djelatnosti čitanja temelji se najprije na *fiziološkom*, a potom na *komunikacijskom* aspektu procesa čitanja. Postizanje automatizacije čitanja ključan je faktor za uspješan razvoj i unapređenje leksičke kompetencije, utemeljene na različitim leksičko-semantičkim odnosima unutar leksičkog korpusa određenog jezika, za proširivanje i produblivanje vokabulara i njegovo mjesto u razvoju čitalačke pismenosti i čitateljske sposobnosti. Automatizacija omogućava postizanje fluentnosti čitanja, što je jedan od najvažnijih očekivanih ishoda čitanja i najbolji prediktor razumijevanja u mlađoj školskoj dobi (Kolić-Vehovec 2013). To su vrlo značajni lingvistički faktori za unapređenje govora kod učenika kao **govornika u razvoju** (Visinko 2014: 55).

Razvoj govora kod učenika osnovnoškolskog uzrasta vrlo je intenzivan. Razdoblje do dvanaeste godine života smatra se osjetljivim i kritičnim za govorno-jezički razvoj budući da se sve promjene na tom planu odražavaju na razvoj kore velikog

mozga. Dvanaesta godina uzima se kao prekretnica za različite procese i u kognitivnom i u govorno-jezičkom razvojnom putu. Tada se završava proces *usvajanja* jezika (Aladrović Slovaček 2019), a jezički se razvoj oslanja na svjesno učenje jezičkih sadržaja u razdoblju formalnih operacija, te se razvija sposobnost apstraktnog mišljenja, hipotetičko-deduktivnog rasuđivanja, razumijevanja apstraktnih pojmova i sposobnost sistematskog rješavanja problema. Razvoj govora ogleda se u jezičkom napredovanju kad je riječ o obogaćivanju leksičko-semantičkog fonda, usavršavanju jednakomjernog razvoja svih jezičkih djelatnosti primjereno uzrastu te naglašenom poticanju i unapređivanju oblikovanja komunikacijske kompetencije i svih njenih potkomponenata u skladu sa psihosocijalnim razvojem ličnosti.⁹ U širenju vokabulara od izuzetnog je značaja aktualiziranje veoma važnih procesa u intelektualnom razvoju pojedinca – procesa kategorizacija (usp. Lakoff – Johnson 1999), neophodnih za razvoj apstraktnog mišljenja, logičkog zaključivanja i kritičkog promišljanja kao najviših kognitivnih aktivnosti u spoznajnom razvitku i sazrijevanju. Tome je zadatku odlična podloga izvođenje raznolikih leksičkih vježbi u nastavi bosanskoga jezika jer se njihovim redovnim i sistematskim provođenjem doprinosi razvoju i usavršavanju čitalačke pismenosti i čitalačkih sposobnosti. Kad je riječ o usavršavanju jezičke djelatnosti čitanja, ulaskom u fazu formalnih operacija naglasak se stavlja na čitanje s razumijevanjem i dubinsko čitanje.

Razvoj čitalačke pismenosti i čitalačke sposobnosti temelji se na unapređenju *čitalačke kompetencije*, koja podrazumijeva skup različitih oblika pismenosti, sposobnosti i strategija potrebnih za cjelovito ovladavanje dubinskim čitanjem, zasnovanim na spoznajnim procesima kritičkog mišljenja, lične refleksije, zamišljanja i empatije (Wolf 2019: 18–19). Automatizacija čitanja preduvjet je za razvoj sofisticiranijih procesa razumijevanja, počevši sa širenjem znanja o svijetu do izražavanja vlastitih uvida i razmišljanja. Krajnji trenutak čitalačkog čina naširoko otvara prostor u čitalačkom umu u kojem svi spoznajni i emocionalni procesi postaju pitanje čiste pažnje i promišljanja, a preispitivanje vlastite percepcije, osjećaja i misli predstavlja pronalazak “nevidljivog generativnog mjesta”. Srž čina čitanja zapravo je prekoračivanje autorove mudrosti s ciljem otkrivanja vlastite (Wolf 2019: 23).

ZAKLJUČAK

Čitanje je jedan od najvažnijih izuma ljudskog roda, a evolucija čitanja i pojedinca i ljudske vrste neposredno je povezana s intelektualnom evolucijom čovjeka općenito i potiče razvoj cjelovite ličnosti. Čovjekova se posebnost u odnosu na sva druga bića ogleda u tome što posjeduje urođenu sposobnost usvajanja složenih jezičkih struktura iz okoline. Razvoj i usavršavanje jezičke djelatnosti čitanja relevantno je za unapređivanje svih ključnih kompetencija u odgojno-obrazovnom procesu, a naro-

⁹ Usp. i Bagarić Medve (2012), Omerović – Potogija (2023).

čito lingvističke i komunikacijske kompetencije u procesu razvoja govora. Usvajanje vještine čitanja na početku školovanja preduvjet je za kvalitetno učenje svih nastavnih sadržaja, te je razvoj čitalačke pismenosti najvažnija karika za uspješan proces učenja i poučavanja općenito. U razvoju govora kod učenika mlađeg školskog uzrasta važno je voditi računa i o fiziološkom i o komunikacijskom aspektu procesa čitanja, a kad se postigne automatizacija tog procesa, jedan je od ključnih faktora za uspješan razvoj govora unapređenje leksičke kompetencije, utemeljene na različitim leksičko-semantičkim odnosima unutar leksičkog korpusa određenog jezika, proširivanje i produblivanje vokabulara i njegovo mjesto u razvoju čitalačke pismenosti i čitalačke sposobnosti. Obrazovni je sistem institucionalni okvir u kojem se sistematski, intenzivno i kvalitetno razvijaju komunikacijske i kognitivne sposobnosti mladog čovjeka, a ishodišno orijentirana nastava jezičkog izražavanja utemeljena na poticanju i razvijanju jezičkih djelatnosti slušanja, govorenja, čitanja i pisanja dobra je platforma za postizanje takvih ciljeva (Omerović i dr. 2022a, 2022b, Omerović – Potogija 2023).

U kasnijim fazama razvoja ličnosti čitanje postaje temelj oplemenjivanja, kultiviranja i oblikovanja čovjekove duhovne sfere, bitan faktor naobrazbe, kvalitetnog cjeloživotnog učenja i napretka u procesu samoostvarenja i profesionalnog djelovanja u društvenoj zajednici. Dubinsko čitanje, kao krajnji domet ove jezičke djelatnosti, omogućuje nam spoznavanje novih svjetova, oblikovanje vlastite svijesti i naše individue, pomaže nam u formiranju vlastitih stavova i uvjerenja, u razvijanju tolerancije i pozitivnog odnosa prema drugima i drukčijima, u razumijevanju različitosti i raznolikosti svijeta te u potpunosti obogaćuje naše ljudsko iskustvo (Peti-Stantić 2022: 64, Wolf 2019: 80).

LITERATURA

1. Aladrović Slovaček, Katarina (2019), *Od usvajanja do učenja hrvatskoga jezika*, Alfa, Zagreb.
2. Bagarić Medve, Vesna (2012), *Komunikacijska kompetencija: Uvod u teorijske, empirijske i primijenjene aspekte komunikacijske kompetencije u stranome jeziku*, Filozofski fakultet, Osijek.
3. Braš Roth, Michelle, Ana Markočić Dekanić, Margareta Mrkuš i Marina Gregurović (2010), *PISA 2009. Čitalačke kompetencije za život*, Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja – PISA centar.
4. Češi, Marijana i Đurđica Ivančić (2019), *Izazovi i umijeća učenja i poučavanja: hrvatski jezik i inkluzivni pristup*, Ljevak, Zagreb.
5. Čudina-Obradović, Mira (2008), *Igrom do čitanja: Igre i aktivnosti za razvijanje vještina čitanja*, Školska knjiga, Zagreb.

6. Dehaene, Stanislas (2013), *Čitanje u mozgu: Znanost i evolucija ljudskog izuma*, prev. H. Dvornik, Zagreb: Algoritam.
7. Drljević, Jelena R. (2014), *Nastava leksike i razvoj leksičke kompetencije u početnoj nastavi italijanskog jezika na akademskim studijama*, (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Beograd.
8. Erdeljac, Vlasta (2009), *Mentalni leksikon: modeli i činjenice*, Ibis grafika d.o.o., Zagreb.
9. Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2004), *O tekstu*, Školska knjiga, Zagreb.
10. Jelaska, Zrinka (2005), „Jezik, komunikacija i sposobnost: nazivi i bliskoznačnice“, *Jezik*, 52, 4, 128–138.
11. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo.
12. Kolić-Vehovec, Svjetlana (2013), „Kognitivni i metakognitivni aspekti čitanja“, u: *Čitanje za školu i za život. IV. Simpozij učitelja i nastavnika hrvatskoga jezika. Zbornik radova*, ur. M. Mićanović, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 23–32.
13. Kovačević, Marina (2000), *Stvaralačko pisanje*, Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
14. Lakoff, George i Mark Johnson (1999), „The embodied mind“, *Philosophy in the Flash. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York, Basic Books, 16–44.
15. Omerović, M., D. Potogija, A. Džiho, E. Konak (2022a), *Ishodi učenja u planiranju nastavnog procesa za 5. razred osnovne škole – Bosanski jezik i književnost, Hrvatski jezik i književnost, Srpski jezik i književnost*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo.
16. Omerović, M., D. Potogija, L. Hamzagić Kovačević, A. Bešlagić-Jašarević, E. Filipović, M. Čerkez, E. Dautbašić (2022b), *Ishodi učenja u planiranju nastavnog procesa za 1. razred srednjih škola – Bosanski jezik i književnost, Hrvatski jezik i književnost, Srpski jezik i književnost*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo.
17. Omerović, Mirela i Dalila Potogija (2023), „Razvoj komunikacijske kompetencije kroz leksičko-semantičke vježbe“, *Zbornik radova „Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih“*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo, 62–108.
18. Pavličević-Franić, Dunja (2005), *Komunikacijom do gramatike: razvoj komunikacijske kompetencije u ranome razdoblju usvajanja jezika*, Alfa, Zagreb.
19. Pavličević-Franić, Dunja (2011), *Jezikopisnice: Rasprave o usvajanju, učenju i poučavanju hrvatskoga jezika u ranojezičnome diskursu*, Zagreb: Alfa.
20. Peti-Stantić, Anita (2022), *Čitanjem do (spo)razumijevanja. Od čitalačke pismenosti do čitateljske sposobnosti*, Naklada „Ljevak“, Zagreb.
21. Prebeg-Vilke, Mirjana (1991), *Vaše dijete i jezik, materinski, drugi i strani jezik*, Zagreb: Školska knjiga.
22. Stančić, Vladimir i Marta Ljubešić (1994), *Jezik, govor, spoznaja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

23. Težak, S. (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Školska knjiga, Zagreb.
24. Tomasello, Michael (2000), „First steps toward a usage-based theory of language acquisition“, *Cognitive Linguistics*, 11, 1/2, 61–82.
25. Visinko, Karol (2010), *Jezično izražavanje u nastavi hrvatskoga jezika. Pisanje*, Školska knjiga, Zagreb.
26. Visinko, Karol (2014), *Čitanje. Poučavanje i učenje*, Školska knjiga, Zagreb.
27. Vygotski, Lev (1962), *Thought and Language*, Cambridge: MIT Press.
28. Widdowson, H. G. (1978), *Teaching Language as Communication*, Oxford University Press.
29. Wolf, Maryanne (2008), *Proust and the squid: the story and science of the reading brain*, New York: Harper Collins.
30. Wolf, Maryanne (2019), *Čitatelju, vrati se kući. Čitateljski mozak u digitalnom svijetu*, prev. A. Peti-Stantić i V. Gnjidić, Zagreb: Ljevak.
31. Wood, David (1995), *Kako djeca misle i uče: društveni konteksti spoznajnog razvitka*, Educa, Zagreb.